

Ա. ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՐՄՆԵՐԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱՎՈՐ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Ինչպես ուրիշ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, բանավոր ձևով ստեղծված առածների ու առաջվածքների հետ միասին, որոնք կազմել են ժողովրդի ավանդական բանահյուսության ավելի ժանրի հիմնական հարստությունը, գոյություն են ունեցել նաև գրավոր աղբյուրներից առաջ եկած առածներ ու առաջվածքներ: Դրանց համար հիմք են ծառայել տարրեր գրերի աշխարհիկ ու կրոնական, պատմական ու փիլիսոփայական, հրապարակախոսական ու գեղարվեստական դանազան գրական հուշարձանների (թե՛ ինքնուրույն և թե՛ խորհմանական) մեջ առկա բաղձաթիվ իմաստալից ասույթներ, որտեղիցավոր արտահայտություններ կամ աֆորիզմներ, որոնք տարրեր ուղիներով ու ձևերով մուտք գործելով բանավոր ավանդության մեջ և ձևաք բերելով բանահյուսական դույն ու երանգ, ժամանակի ընթացքում դարձել են ժողովրդական առածներ ու առաջվածքներ:

Գրավոր ասույթների ու աֆորիզմների ներթափանցումը ժողովրդական բառ ու բանի մեջ, ընդհանրապես, ստեղծագործական բավական բարդ մի երեվույթ է: Այն տեղի է ունենում երկար ժամանակի ընթացքում, միջնորդավոր դանազան օղակներով: Այդ երևույթը սերտորեն կապված է ավելի ժողովրդի ստորած միջավայրի, նրա պատմական նախապայմանների, ուրիշ ժողովուրդների հետ ունեցած փոխաբանական, կապաւրական շփման ու հարաբերությունների հետ:

Ժողովրդի մեջ սովորաբար ընդունելություն են գտնում ու տարածվում են այնպիսի գրավոր ասույթներ կամ աֆորիզմներ, որոնք իրենց բովանդակությամբ հարապատ ու համահունչ են լինում նրա մեծամասնության աշխարհայացքին ու աշխարհադրացողությունը, նախաին ու հոգեբանությանը, այնպիսի գրավոր ասույթներ կամ աֆորիզմներ, որոնք իրենց տառադձով ու ակունքներով, ավելի կամ պակաս շափով, կապված են լինում բանավոր խոսքի ավանդների հետ:

Դրա հետ միասին գրավոր աղբյուրներից հասարակական լայն շրջանների մեջ երբեմն թափանցում են նաև այնպիսի ասույթներ կամ աֆորիզմներ, որոնք գրեթե ունենում են տիրապետող դադափարախոսության ազդեցությունը և ժողովրդի որոշ շերտերի աշխարհայացքի դատակարգային ու պատմական սահմանափակությունը:

Հայաստանում հայանի հնագույն գրավոր հուշարձաններից ժողովրդական առած-առաջվածքների համար նշույթ են մատակարարել միջնադարյին բնույթի երեք հուշարձան, որոնք շնորհիվ իրենց օտար ծագմանը, պատմական գեղեցիկ բերումով, տարածում ու ընդունելություն են գտել մեզանում:

Այդ հուշարձաններից առաջինը Աստվածաշունչն է իր Հին ու Նոր կառուցվածքով:

Տաճակի դարերի ընթացքում ստեղծված, մշակված ու խմբադրված մի գիրք է դա, որն արտացոլում է իր մեջ վաղնջական ժամանակների ժողովրդական առատպելների, ավանդաթյունների ու կրոնական սխառմների բազմազան շերտավորումները: Քրիստոնեական միֆոլոգիայի այդ հանրադիտարանը հարուստ նշաթ է տալիս հնագույն մի քանի ժողովուրդների, մասնավորապես հին երրաշխյիների, կյանքի ու կենցաղի, տնտեսական, քաղաքական հարաբերությունների, փոխափոխական հաշտեցների, իրավական նորմերի, համառադիքների, վիպական ու քնարական ստեղծագործությունների վերաբերյալ: Հին կառույցները, որ վերարտադրված են հրեական ժողովրդի հեռավոր անցյալի գեղերն ու գեմբերը, աչքի է ընկնում իր գերազանցապես աշխարհիկ բովանդակությամբ: Նոր կառույցների համար, որը կառված է քրիստոնեության առաջին շրջանի անց ու դարձերի հետ, ավելի բնորոշ են կրոնա-քաղաքական մոտիվները:

Հանդիսանալով աշխարհի հնագույն ու տարածված դրամա հուշարձաններից մեկը, Աստվածաշունչը դարեր շարունակ նշանակալից դեր է խաղացել քրիստոնեության ընդունած բազմաթիվ ժողովուրդների հոգևոր կյանքում, չափովի ազդելով նրանց կրոնական հաշտեցների, ավանդական բանահյուսություն, քաղաքականության ու գեղագիտական ըմբռնումների, լեզվի ու գրականության վրա:

Անուրանալի է Աստվածաշունչի դերը նաև հայ ժողովրդի կյանքում: Թարգմանվելով հայերենի գեղեցիկ 5-րդ դարում, Մահակի, Մաշտոցի ու սրանց ավագ աշակերտների ձեռքով, Աստվածաշունչը քրիստոնեական կրոնի քարոզի հետ դուրսնալից մեղանում ծառայել է նաև լուսավորության և ուսման տարածման գործին: Նրա միջոցով Մաշտոցն ու իր բազմաթիվ աշակերտները դրամատիկան են տարածել Հայաստանում:

Նորհիվ իր բազմակողմանի ու հարուստ բովանդակության, պարունակած հեռաբերքի և միաժամանակ պարզ ու մտաշելի գրույցների, պատմվածքների, առակների ու երգերի, Աստվածաշունչը երկար դարերի ընթացքում տարածված գիրք է եղել Հայաստանում:

Աստվածաշունչի և մասնավորապես Ավետարանի մասին հայ ժողովրդի մեջ այն կարծիքն է եղել, որ դա իր տեսակի մեջ բացառիկ մի ստեղծագործություն է. «Գիրք շատ կա, ամեն միսն էլ՝ Ավետարանին տեղը բանիլ չի» — ասել են դարարդացի հայերը, ընդգծելով այն անսփիլոթյունը, որ ունեցել է նրանց ուշքում Ավետարանը: «Ավետարանի կազկեմեն է խոսում», — ասել են թիֆլիսեցի հայերը, երբ ուղեցել են անկարելի մեկի հիմարտախոս լինելը: Մի քանի սերիշ վալրերում՝ հիմարտություն, իմաստություն, անվախք, բարի համբավ հայտնող մարդու համար ասել են. «Բերան չէ, Ավետարան է»: Շատ սովորական ու տարածված է եղել Հայաստանում «Ավետարանի կոգին դրած խոսք» արտահայտությունը՝ անսուտ խոսք խմայտով:

Աստվածաշունչն իր բազկադուցիչ մասերով (Հին ու Նոր կառույցներ, Ավետարան) Հայաստանում տարածվել է նախ հարյուրամյա գրչագիր օրինակ-

¹ Գ. Բ ա ռ ի ու ղ ա թ յ ա ն, Բարսեղյան տպածներ, Տփլիս, 1898, էջ 12:

Գ. Տ ե ռ - Ա զ ն ու ն ղ թ յ ա ն, Թիֆլիսեցուց մտավոր կյանքը, Թիֆլիս, 1885, էջ 79:

Ս տ. Մ ա լ ի ու ս յ ա ն ղ, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 295:

ներով, իսկ ապա (ապագրական դյուտից հետո) տառնյակ գրաբար ու աշխարհարար հրատարակություններով, որոնք լայն են տեսել զանազան ժամանակ, զանազան վայրերում:

Պատերազմի, դադի, տեղահանության և սահառարակ որևէ ազնախ (հրդեհ, հեղեղ և այլն) ժամանակ, Հայաստանի բնակիչների առաջին հագանբից մեկը եղել է փրկել իրենց տան Աստվածաշունչը կամ Ավետարանը: Ժողովուրդը բերնե-բերան և սերնդից-սերունդ հաղորդել է այն աննկուն ջանքերի մասին, որ գործադրել են նրա դավանները՝ թշնամու կողմից գերված Ավետարանն աղետադրելու համար:

Աստվածաշնչի ազդեցությամբ հնուց Հայաստանում ստեղծվել ու պատմվել են բազմաթիվ ժողովրդական ափանդություններ ու դրույցներ՝ Ադամի ու Եվայի, Նոյան տապանի ու ջրհեղեղի, Կայենի ու Արելի, Ուռնաու կալի, Հոր Երանելու, Ադիա մարդսրեի, Դավիթ թաղավորի, Մարիամի ու Հովսեփի, Քրիստոսի ու նրա առաքյալների հրաշագործությունների մասին և սրիշ նմաններ: Այդ ափանդություններից ու դրույցներից շատերը կապվելով Հայաստանի աշխարհագրական միջավայրի, ժողովրդի կենցաղի, հոգեբանության, նրա կյանքում տեղի ունեցած պատմական անց ու դարձերի հետ, ձևոք են բերել տեղալին յուրահատուկ գծեր:

Նույն հանապարհով հայ ժողովրդի մեջ մուտք են գործել, տեղալնացվել, նրա բուն ու բանի հետ համադրվել ու ձուլվել են նաև հնադարյն մի քանի ժողովուրդների բանահյուսությունից սերող աստվածաշնչյան բազմաթիվ պատգամներ ու թեմավոր խոսքեր:

Դրան նպաստել է, նախ և առաջ, այն հանգամանքը, որ և՛ Աստվածաշունչի և՛ Ավետարանի լեզուն եղել է ո՛չ թե մեր որոշ մատչաններին հասուկ խրթին գրաբարը, այլ բավական սրարդ ու հասկանալի գրավոր մի լեզու, որը քիչ է տարբերվել ժամանակի ընդհանուր խոսակցական լեզվից:

Պակաս կարևոր դեր չի խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ հիշյալ հուշարձանները եղել են այն եզակի գրքերը, որոնք ընթերցվել են ոչ թե մի անգամ, այլ եկեղեցու միջոցով դարեր շարունակ պրոպագանդվել են հառաքական լայն շրջանների մեջ:

Հին կառկարանից ծագումն առած հայկական առածների ու ասացվածքների մեջ աչքի են ընկնում դիտավորապես մարդկային-հասարակական և կենդանալին հարաբերություններին ու երևույթներին վերաբերող հիմնականում աշխարհիկ բնույթի ստեղծագործություններ: Դրանց համար հիմք են հանդիսացել զանազան մարդարենների ու առաքյալների պատգամները, Սիրաքի առածները և հատկապես Սողոմոնի հուշակավոր առակները, որոնց հեղինակը մեզանում համարվել է խելքի ու իմաստության շափանիշ-օրինակ, նյութ դառնալով բազմաթիվ ժողովրդական դրույցների ու ափանդությունների:

Խելոք մարդուն բնութագրելու և նրա նկատմամբ իրենց ունեցած դրական վերաբերմունքը բացահայտելու համար, Հայաստանի տարրեր դավառների բնակիչներն ասել են. «Խելք (խելական) Սողոմոն իմաստունն է», «Սողոմոն իմաստունի խելքն ունի», «Սողոմոն իմաստունի քոփին կուզա» և այլն:

Սողոմոնին վերագրվող «առակ» կոչված ալլաբանական խոսքերից, երբեմն նրանց ափանդական հեղինակի անվան հիշատակմամբ («Սողոմոն իմաստունն ասել է» և սրիշ ձևերով), իսկ հաճախ էլ առանց դրան, մեզանում, իրեն ժողովրդական առածներ կամ ասացվածքներ, գործ ենածվել շատերը:

Այդպիսիներից մեկն է, որինակ, «Աս է բարեկամ մեծավոր, քան զեղբայր նեղատու»¹ առակը, որի իմաստն այն է թե՛ մարդկային հարաբերությունների մեջ հիմնականը ո՛չ թե արջունակցական կապն է, այլ հասարակական, կենցաղային մտախելությունը, մտերմությունը:

Արա ժողովրդական նմանակները Հայաստանում հայտնի են՝ «Մտախել հարևանը լավ ա, քանց հեռու բարեկամը», «Հավ դրկիցը գեշ բարեկամեն լավ է», «Մրտակից հարևանը անտիրտ տխուրից լավ ա» և նման ուրիշ ձևերով²:

Հայկական առածների շարքն անցած սոցիալական մի այլ առակ է՝ «Որ փորե խորխուրառ քնկերի իրում՝ ի՞նչ լցցէ զնա»³ բարոյախոսական խրատ-նախադրուշացումը՝ ուղղված շարադործ մարդկանց, որի նպատակն է դարձի բերել նրանց վատ հանապարհից:

Սույն առակը մեզանում առկում է ժողովրդական այս և նման տարբերակներով. «Ուրըջի հոր փորողը, ինքը կընկնի մեջը», «Հոր փորողը՝ ինքը կընկնի մեջը», «Իր ձեռքով հոր փորե, ինքը գեղեք նեղնի» և այլն⁴:

Սոցիալական իմաստունին վերադրված առակներից Հայաստանում տարածված է եզել նաև՝ «Աս է ամուսն բառի, քան զվեժուրիսն բազում, եւ քան զարծար եւ զոսկի» առակը⁵, ուր հակադրված են իրար լավ անունն ու ունեցվածքը՝ սոսուջինի նախադասավորումը: Արա-հայտնիով «Բարի անուն» ունեցող քննադատի խափրի արամադրությունները, այս առակը սիրով քնկալվել է մեր հասարակության լայն շրջաններում և ձեռք է բերել մեծ ժողովրդականություն: Այն Հայաստանում հայտնի է հետևյալ տարբերակներով. «Բարի անունը լավ ա, քանց աշխարհի դանձը», «Հավ ա անուն բարի, քան զանձ աշխարհի», «Անունը թանկ արժե, մալը ձեռքի կեղտ է», «Տուն ու տեղ սե փող շարժի, մարդիս անունն է գովելի» և այլն⁶:

Սոցիալական առակներից, Սիրաքի ասույթներից և Հին կտակարանի մյուս գրքերից ծագած հայկական առած-ասույթնաժողովներից են նաև հետևյալները. «Վեժուրին՝ շատ բարեկամ, շունկոտին՝ քիչ բարեկամ» ՀԱ⁷, 7 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Բարեկամք մեծատանց բազումք», Առակ, Ժդ):

«Աշխարհի շինողն ու քանդողը լիզուն է», ՀԱ, 18 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Մահ և կեանք ի ձեռս լիզուի», Առակ, ԺԸ):

«Հարուստին խոտքը անցուկ կըլլա, աղքատինը՝ մոռցուկ», ՀԱ, 7 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Խառնեցու մեծատուն և ամենեքեան լոկային», Սիրաք, ԺԳ):

«Մտքով քնկնողը կեղևաւ, լիզվով քնկնողը շեղևաւ», ՀԱ, 18 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Հաւ է լսաից գայթակղել՝ քան ի լիզուէ», Սիրաք, Ի):

«Խալիս (անխառն) ոտկին բովրմը քեղու կանի» (հայտնի դառնալ), ՀԱ, 46 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Ի հուր փորձի ոտկի», Սիրաք, Բ):

«Պատեր ծուռ (ազոխ) կերան, թռնեքուն ախոն հարվեցափ», «Հերերը ծուռ կերան, որդիերանց առամեն առափ», ՀԱ, 11 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Հարք ազոխ կերան և որդւոց առամունք առան», Սղեկ, ԺԸ) և այլն:

¹ Հին կտակարան, Առակք Սոցիալական, գլուխ ԺԸ:

² «Հայկական առածանի», 1951, էջ 8—9:

³ Հին կտակարան, Առակք Սոցիալական, գլուխ ԻԶ:

⁴ «Հայկական առածանի», էջ 92:

⁵ Հին կտակարան, Առակք Սոցիալական, գլուխ ԻԲ:

⁶ «Հայկական առածանի», էջ 126, 129:

⁷ ՀԱ — «Հայկական առածանի»:

Հին կտակարանի հետ միասին մեզանում ժողովրդական առածների ու առաջվածքների համար առաա նյութ է ափել նաև Նոր կտակարանը կամ Ավետարանը: Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս և Հովհաննես ավետարանիչներին վերադրվող մի շարք աշխարանական և ուղղակի նշանակություն ունեցող արտաստություններն ու տառչվածքները, իբրև «Ավետարանի կողին գրված» խոսքեր, երբեմն բառացի, երբեմն էլ փոփոխված ձևով, մտել են ժողովրդի մեջ և առածի կամ առաջվածքի կերպարանը քնդունելով ավանդել բերանից-բերան ու սերնդից-սերունդ:

Անհրաժեշտ է, սակայն, նկատել, որ հակառակ Հին կտակարանյան առած-առաջվածքների, որ գերիշխում է աշխարհիկ ոգին, Ավետարանից ծագած առածների ու առաջվածքների մեջ ափելի է գգալի կրանա-բարոյախոսական տարրը, մի հանդամանք, որ բխում է հիշյալ երկու հաշարձանների բավանդակություն անսահման հաստկություններից:

Հայկական առածները շարքը ներթափանցած ավետարանական նմանորինակ պատգամներից մեկն է՝ «մե համբերեսցէ՝ ի սպառ՝ եւ կեցցէ»¹ արտահայտությունը, ախդիկ քրիստոնեական մի բարոյախոսություն, որն ստեղծված է հասարակության ճնշված ու հալածված խավերին մխիթարելու, նրանց՝ հուսահատությունից և մանավանդ քնդվածից հետո պահելու համար: Մի բարոյախոսություն, որով եկեղեցու հայրերը դարեր շարունակ ձգտել են թմբեցնել աշխատավոր ժողովրդին հեռավոր ապագայի մշուշառ անուրջով:

Այս պատգամը մեզանում առվել է՝ «Համբերությունը կյանք է», «Համբերե, որ համ քերե», «Համբերե օր քերանդ համ գա» և այլ վարիանտներով²:

Նույն ախդի ավետարանական մի պատգամ է նաև՝ «Հաւատո՛ւ եւ կեցուցի՛ն Բեզ»³ արտահայտությունը, որով քրիստոնեական եկեղեցին հորդորել է ժողովրդին հավատարիմ մնալու իր սկզբունքներին և կյանքում պժվարության հանդիպելիս՝ հենվելու հավատի վրա:

Այս պատգամի քանահյուսական խմբագրություններն են մեզանում՝ «Հաւատ ունիս՝ շատ կապրիս» և «Անհաւատ բանին մի հավատա» առաջվածքները⁴:

Վերահիշյալ և նույն կարգի կրանա-բարոյախոսական պատգամների հետ միասին, Ավետարանը նյութ է ափել նաև աշ քիշ թվով աշխարհիկ բնույթի առածների ու առաջվածքների: Ահա մի քանի նմուշ գրանցից.

«Բրան աշքի գերանը թաղած, ուրիշի շովն է ման դալի», «Բրան աշքի գերանը չի տւանում, խալխի աշքի մազն ա տւանում», ՀԱ, 80 (ըստ Նոր կտակարանի՝ «Հան նախ զգերանդ յահանէ քումմէ, եւ ապա հաշեցիս հանել զշիզն յահանէ եզրօր քոյ», Մատ., Է):

«Բերանը սրտին էվելցուկը կը զարցէ», ՀԱ, 117 (ըստ Նոր կտակարանի՝ «Բ յաւելուածոյ սրտի խօսի քերան», Մատ., ԺԲ): «Մեղաք կուլ կուտան, մժգուկը կը քամեն», ՀԱ, 190 (ըստ Նոր կտակարանի՝ «Եմժգուկս քամէք և զուղաս կլանէք», Մատ. ԻԳ):

«Ման իր պաղեն կը ճանաչվի», ՀԱ, 129 (ըստ Նոր կտակարանի՝ «Ման ի պաղոյ իւրմէ ճանաչի», Ղու., Զ): «Լացի վիրչը ուրախութիւն է», ՀԱ, 157 (ըստ Նոր կտակարանի՝ «Երանի որ յան աչժմ, գի ծիծաղեսցին», Ղուկ., Զ) և այլն:

¹ Նոր կտակարան, Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ Ժ:

² «Հայկական առածանի», էջ 109:

³ Նոր կտակարան, Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ ԺԷ:

⁴ «Հայկական առածանի», էջ 102:

Առաժառանգից փոխ առնված իր առաժների ու առաջվածքների մեջ՝ հայ ժողովուրդը ընդհանուր առմամբ համառարիմ ու հարազատ է մնացել վերջիններիս հիմքն հանգիստացող ասույթների բովանդակությանն ու էական խմուսին, և խմբագրել ու փոխել է գլխավորապես դրանց ձևը (լեզուն, սճը)։ Սակայն եղել են դեպքեր էլ, երբ նա երկրայնությամբ ու քննադատությամբ վերաբերվելով «Ամենաարանի կողին դրված» աշու կամ աշն խոսքի զաղափարական բովանդակությանը, փոխել է աշն, գնելով նրա մեջ նոր խմուսն ու քմբանում։

Այսպես, օրինակ, Առաժառանգից «Աստուած ողորմած է» հայանի արտահայտությունը¹, որը մեղանում տարածված է եղել «Աստված ողորմած է», «Աստուց մինձ, օղորմութիւնը շատ», «Աստուծ մեծ ա, ողորմութիւնը հողար» և այլ տարածված ձևերով², ունի նաև՝ «Աստված ողորմած է բոլոր անոթի կը մնա», «Աստված ողորմածը՝ խեղճ մարդը մոզանած է» ալիքմաս ձևերը³, որոնց բովանդակությունը արամազծարեն հուկագիր է առածու ողորմածության վերաբերյալ եղած կրոնական քմբանմանը և դրսևարում է աշխատավորական խավերի մեջ խմորվող աթևիատական արամագրությունները։

Ոչ պակաս բնորոշ մի ուրիշ օրինակ է՝ «Աստված արու և էգ արար, բա վարդապետներին ո՛վ արար»⁴ ժողովրդական սրամիտ հարցում-առաջվածքը՝ հորինված նոր կտակարանի՝ «Աստուած արու և էգ արար»⁵ արտահայտության կապակցությամբ, որի մեջ բացահայտված է ժողովրդի բացասական վերաբերմունքը հոգևոր պաշտոնյաների նկատմամբ։

Նոր կտակարանից ծագող «Համբերությունը կյանք է» վերևում հիշված առաջվածքի հետ միասին, հայ ժողովուրդը սանգծել ու գործ է ածել նաև «Ավելի համբերությունը իշի մարտիրոսություն է»⁶ առաջվածքը, որի մեջ գրսևորվել է սուլտված համբերությամբ ժողովրդի մարդկանց ընդվզումը գործնական կյանքում իրեն շարպարացրած ավեսարանական պատգամի դեմ։

Առաժառանգից հետո, հայկական առաժների ու առաջվածքների համար կարևոր ազդյուր են հանգիստացել անտիկ աշխարհի նշանավոր խմաստասերներից՝ Սերիատակի, Սոկրատի, Պլատոնի, Էպիկուրի, Եփոփենեսի և մյուսների ասույթները կամ ափորիզմները, որոնք մեղանում հայանի են եղել «արատընոց» կամ «Նախնի խմաստասիրաց» քանք» ընդհանուր կոչումով («Բանք խրատականք», «քանք խմաստասիրաց», «քանք խրատուց» և այլն)։

Հիշյալ հեղինակների ամբողջական գործերի հետ միասին այդ քանքերը՝ շատ վաղ շրջանում (5—6-րդ դարեր)⁷ փարզմանվել են հայերեն և մեծ ու փոքր շարքերով, ձևադրից-ձևադիր ու դարից-դար անցնելով հասել են մինչև մեր օրերը⁸։

¹ Հին կտակարան, Բ օրենք, գլուխ Դ։

² «Հայկական առածանի», էջ 149։

³ Նույն աեզում, էջ 152։

⁴ Նույն աեզում, էջ 154։

⁵ Նոր կտակարան, Աւեսարան ըստ Մարկոսի, գլուխ Ժ։

⁶ «Հայկական առածանի», էջ 106։

⁷ Հ. Հադիսովսու, Վ. Տաշյան, Մատենադարանն մանր ուսումնասիրությունը, մասն Ա, Վիեննա, 1895, էջ 213—218։

⁸ Միայն Երևանի Պետական Մատենադարանում այդ շարքերի թիվը 50-ից ավելի է։ Ըստ իրենց գրչաթվան ժամանակի դրանք վերաբերում են 13—16-րդ դարերին։ Առանձնապես շատ են 17—18-րդ դարերի ձեռագրերը։

Քննության առարկա ստեղծագործությունները աչքի են ընկնում իրենց բաղմազան ու հետաքրքիր բովանդակությամբ, արժարժած՝ հասարակական, բաղաքական, բարոյական, կենցաղային խնդիրներով (խշիտություն, օրենք, անեցվածք, փող, իմաստություն, ստում, բարեկամություն, արիություն, գաստիարություն, պատիվ, փառք, բախա, գեղեցկություն, կյանք, մահ): Նրանց մեջ սուր քննադատություն է ենթարկված մարդկային ապահովությունը, շողորթությունը, երեսպաշտությունը, խորամտնեկությունն ու նենդությունը, զրվատված են ազնվությունն ու արդարությունը, շիտակությունն ու անաշտությունը և այլն: Ունենալով սեղմ ծավալ, ժողովրդական բառ ու բանն հիշեցնող պատկերավոր ու աֆորիստական ձև, նրանք հեշտ ընկալվել ու արժատ են բուն ժողովրդի հիշողության մեջ:

Անտիկ աշխարհի իմաստասերների «Բանք»-երի հույ գրչադիր մատյաններում գրաված մեծ տեղը բացառելիս է նրանց բովանդակության ու ձևի նըշված հատկություններով: Նույն աչք հատկությունների շնորհիվ էլ նրանք գրչադիր մատյաններից թափանցել են նաև ժողովրդական բանավոր խոսքի սահմանները, մտել հասարակական ավելի լայն շրջանների մեջ և բերանից-բերան ու սերնդից-սերունդ հաղորդվելով ու փոփոխվելով վեր են ածվել ժողովրդական առած-առացվածքների: Վերջիններիս մի շարք նմուշները մենք գտնում ենք Հայաստանի տարբեր շրջաններում և հայաբնակ զանազան վայրերում գրի առնված առածների մեջ: Բերենք մի քանի օրինակ.

«Աղքատը հացի կարոտ է, հարուստը՝ ամեն բանի», ՀԱ, 7 (բառ Արիստոտելի՝ «Աղքատութիւն բազում ընշից է կարօտ, իսկ աղաւթիւն ամենայնի», Սոփ., 24):

«Աղայցն ուղիւ կշտին կայ, ծիծաղայցն ուղից փախ», կամ՝ «Նստիր էնոր կուշա, որ լացու, մը նստիր էնոր կուշա՝ որ խնդայու», ՀԱ, 127 (բառ Պլուտարքոսի «Ննդող պարտ է ընդ՝ արամեցուցանելն, քան ընդ շողմողելն», Սոփ., 42):

«Եր դադրը (հարդը) չդիտցողը, ուրիշինը ո՛նց կիմանա», ՀԱ, 126 (բառ նույնի՝ «Որ վասն անձին անբարի խորհի, ալլում բարի ոչ կարէ խորհել», Սոփ., 9):

«Ճղլղանից շին վախենա, սուս ու փուտից կը վախենան», ՀԱ, 72 (բառ Սոկրատի՝ «Ե լուելութենէն պարտ է առավել երկնշել, քան թէ ի ձայնէն», Սոփ., 37):

«Մրտանց բարեկամը սի օրվան համար ա» կամ «Բարեկամը նեղ օրին կը հանչցի», ՀԱ, 9 (բառ Նրինոսի՝ «Բժիշկ և բարեկամ զայն համարեա, որ ի նեղութեան օղնել կարեն», Սոփ., 50) և այլն:

Հայկական առածների ու առացվածքների համար տղրյուր ծառայած մյուս հնագույն գրավոր հուշարձաններից, անհրաժեշտ է հիշատակել նաև եփկար իմաստների հայանի «Պատմությունը», որ նկարագրված է Ասորեստանի Մենե-բեքիմ արքայի նախորդը ու զայի՝ խորագետ ու բաղմահմուտ եփկարի կյանքը և բերված են նրա բաղմաթիվ՝ կենսական, բարոյագիտական, կենցաղային ու այլ կարգի խրատները ուղղված իր որդեգիր Նաթանին: Կրելով իր վրա ավան-

¹ Այս և հաջորդ «Բանք»-երը բերում ենք «Սոփերը հայկականը»-ի Ա գրքից (1853 թ. Վենետիկ), ուր «Բանք խրատուց նախնի իմաստասիրաց» ընդհանուր գերնագրի տակ աղագրված են բաղմաթիվ աչքադիր «Բանքեր» (էջ 9—70), որոնք ըստված են՝ «Երեւոյ և ավելի» գրչադիր մատյաններից:

դեպքին բանահյուսության անժխտելի կնիքը, գրավոր այս հուշարձանը իր մի շարք մտախնդիրով սերտորեն կապված է Հին ու Նոր կառկարանների հետ։ Իկնհայտ ու աներկրայելի է հատկապես երկարի խրատների և Հին ու Նոր կառկարանների մեջ տակտ առակների նմանությունը։ Որոշ առնչակցություն է նկատված նաև երկարի «Պատմության» և «Հազար ու մեկ գիշերներ» հայտնի հեքիաթաշարքի մեջ։

Նախ Արևելքում, ապա նաև եվրոպական աղբերի մոտ լայն տարածում գտած այս երկը շատ հնուց ժողովրդականություն է վայելել նաև Հայաստանում։ Թեև մինչև այժմ չի պարզված երկարի «Պատմության» հայերեն թարգմանություն թվականը, բայց այն քնդհանուր առմամբ համարվում է մի հին բնույթի (ասորի կամ հույն) թարգմանություն, հար և նման հայերեն ուրիշ շատ հին թարգմանությունների¹։

Երկար իմաստանի «Պատմության» Հայաստանում վայելած մեծ ժողովրդականությունն մասին են վկայում աշխարհի դանազան մատենադարաններում չքված նրա թարգմանված հայերեն գրչագիր օրինակները և մասնավորապես Նրեանի Պետական Գրադարանում պահպանված նրա մի քանի տասնյակ ձեռագրերը՝ «Խրատք երկարայ իմաստնոյ, զոր ետ քրոջ արգոյն իւրոյ Նաթանոյ» և ուրիշ վերնագրերի տակ, որոնք վերաբերում են 14, 17, 18 և 19-րդ դարերին։

Այդ են վկայում նաև երկարի «Պատմության» մի շարք հայերեն հրատարակությունները՝ լայն տեսած դանազան ժամանակ (1708, 1731, 1792, 1820, 1834, 1857, 1898 թթ.) դանազան վայրերում (Պոլիս, Թիֆլիս, Կոնստնդնուպոլիս)։

Հարուստ ու թաղմազան է երկար իմաստանին վերադրված խրատների բովանդակությունը։ Նրանց մեջ սրամտորեն մերկացված է մասնավոր սեփականատիրական կարգերում իշխող հասարակական կարծիքի գաղափարային ուղտուռ ու կողմնակալ բնույթը, գաղափարաված են կախարար ու արյունառաշտ, ազա՛ ու աշքածակ, ազեա ու աճքարտաժան մարդիկ, մեծարված ու գնահատված են խելոքներն ու իմաստունները, վեր է հանված իսկեմությունը, համեմատությունը և մարդկային այլ առաքինություններ։

Ինչպես նշվեց վերևում, Հայաստանում մեծ տարածում է սենեցել երկարի «Պատմությունը», իսկ նրա հերոսը՝ վայելել է լայն ժողովրդականություն ու համբավ։ Ենթոք մարդուն քնորոշելու համար մեղանում հաճախ ասել են՝ «Երկարի պես իմաստուն է», «Երկարի խելքն ունի», «Երկարի պես խելացի խրատներ կուտաս», «Թե հերը Մաղմոն իմաստունն է, ազեն երկարի խելքն ունի» և այլն²։

Ըստ այսմ էլ երկարի խրատները դարձել են ժողովրդական սուածներ ու առաջվածքներ և իրրե այդպիսիք մտել հասարակական շրջանառության մեջ։

Վաղարշապատի, Աշտարակի, Օշականի, Շիրակի, Ախալցխայի, Թիֆլիսի, Զանգեզուրի, Ղարաբաղի, Պոլսի, Ալաշկերտի, Վանի, Մոկսի, Բուլանիսի, Դիարբեքի հայերի կողմից առված երկարյան այդպիսի առած-առաջվածքներից են հեանջալները և թաղմամբով ուրիշ նմաններ։

¹ Հ. Հ ա կ ո վ ո ս, Վ. Տ ա շ լ ա ն, Մատենադարանի մասը ուսումնասիրությունը, մասն երկրորդ, Վիեննա, 1901, էջ 123—128։

² Մա. Մ ա լ ի ս ո ս յ ա ն, Հայերեն թաղատրական թատրան, հասար Բ, Երևան, 1944, էջ 263 և այլուր։

«Աղքատին աղան օձ կերավ, քսին՝ անօթի էր. հարքստին աղան կերավ, քսին՝ դեղ էր» կամ՝ «Հարսուտ մարդը օձ կերավ, ասին՝ դեղ ա, աղքատը կերավ, ասին՝ սոված ա», ՀԱ, 6 (ըստ երկարի՝ «Մեծատան որդին թէ օձ առէ՝ հասեն թէ վասն բժշկութեան կերաւ և թէ աղքատն առէ՝ կասեն թէ սովալլուկ մեռանելոյն կերաւ», ԳՊ, 102)¹:

«Բնատունի հետ քար քաշե, հիմարի հետ փլավ մի ուտի» կամ՝ «Եկուք մարդու հետ քար կրելը լավ է, քանց գծի հետ փլավ ուտելը», ՀԱ, 58 (ըստ երկարի՝ «Հաւ է իմաստուն մարդոյն հետ քար կրելն, քան զանգեաին հետ նիստ՝ որ ասեն՝ թէ եկու ի վեր», ԳՊ, 94):

«Բնը որ տես, էն կը լսես», ՀԱ, 91 (ըստ երկարի՝ «Մի տես և մի լսեր», ԳՊ, 108):

«Աղքատիկի աչքը մենակ հոգով կը կշտանա», ՀԱ, 69 (ըստ երկարի՝ «Աչք մարդոյ ապահ է, ոչ կշտանալ պանծով՝ մինչև լցի հոգով», ԳՊ, 96):

«Կարը նստի, որ վերեր քեզ տեղ տան», ՀԱ, 55 (ըստ երկարի՝ «Ի վայր նիստ՝ որ ասեն՝ թէ եկու ի վեր», ԳՊ, 94):

«Արին թափաղը՝ արնով էլ կէթա», ՀԱ, 93 (ըստ երկարի՝ «Մի հեղուք դարին մարդոյ, զի մի ալլքն հեղձցին դարին ք», ԳՊ, 94):

Այսպես և շատ ուրիշներ:

Կարելի է հիշատակել ուրիշ գրավոր հաշարձաններ ևս, որոնք նշույթ են տուել հայկական առաժնեքին, սակայն գրանց գերը ամլալ գեղքում երկրորդական է, ուստի բավարարվենք բերվածով:

Քննութեան առարկա գրավոր ասույթների կամ աֆորիզմների ժողովրդականացման դարձում, բացի այդ ասույթները կամ աֆորիզմները պարսեանկող երկերի հայերեն թարգմանութուններից, զգալի դեր են խաղացել նաև տարբեր դարերի հայ պատմիչներն ու գրողները: Իրենց գրվածքներում զանազան առիթներով մեջ բերելով հիշյալ ասույթները կամ աֆորիզմները, նրանք գրանով իսկ նախատել են վերջիններիս տարածմանը՝ գտնալով յուրահատուկ միջնորդներ:

Հայ պատմիչների ու գրողների պատմա-հայրենասիրական ու այլ տիպի գործերի ընդհանուր բովանդակութեան հետ այդ ասույթները կամ աֆորիզմները գրագետ մարդկանց միջոցով թափանցել են ժողովրդի մեջ և ստեղծագործաբար յարապակի նրա կողմից: Այսպես, օրինակ.

Հին կառկարանի՝ «Որ փութէ խոխորաւ ընկերի իւրում՝ ինք լցցէ զնա» հաջանի տառիը գտնում ենք՝ Եղիշեի, Դրասխանակերտցու և Ռիստանեոսի մոտ (Վնոցա էր փորեալ զխորխորաւ, դուք ընդէ՛ր լցէք յառաջագոյն», «Եւ այսպէս դուքն դոր եւ փորեաց եւ պեղեաց Հոսան, ի նոյն ընկելուաւ դոր եւ գործեաց», «Գուրն դոր փորեաց եւ պեղեաց՝ ինքն անկցի ի խորխորաւն» ձևերով)²:

Հայ ժողովրդի մեջ այս տառիը, ինչպես նշվեց վերևում, տարածված է՝ «Մարիշի հոր փորողը, ինքը կքնկնի մեջը» և այլ նմանակներով:

Երկարի ոչ պակաս հայտնի՝ «Որդեակ, եղբւ ինձ որպէս կացին՝ որ կտէր

¹ Շիրք պատմութեան որ կոչի Պոնտէ քաղաք և Բանք խրատականք և օգտակարք Երկարայ իմաստանոյ, և այլ բանք պիտանիք», Կ. Պոլիս, 1792:

² Ե դ ի շ է, Ղենեակի, 1889, 42, Հ ո վ հ. Կ թ դ., Երուսաղեմ, 1897, 241, Ռ ո խ ո ա - ն է ա, Էջմիածին, 1871, 74:

³ «Հայկական առաժնեք», էջ 10:

զծառն: Ասէ ծառն. երէ յիմէն շէի՝ ոչ յաղթէիս դա» խրատը, Վարդան Այգեկցու առակներից մեկի մեջ օգտագործված է հետևյալ ձևով. «Հիսունք մասն ի մայրիս եւ սկսան կտորել զծառ եւ գտանէ. եւ նորա հառաչելով ասեն՝ Զի՞նչ է այս դոք գործեն քնդ մեզ: եւ նա՛նին ասէ. Վ՛աչ է մեզ, ով եղբարք, դի ի մեղանէ (է) որ կտրէ զմեզ. դի կոթն ի մայրսն է»¹:

Հաչ ժողովրդի մեջ երկարյալն վերաբերյալ խրատը դարձածվել է՝ «Մտաք զանդամ զնաց ասածու մտ կացնիցք ու խրան կըտրում ա, ասեց՝ կոթը քեզանից ա», «Մտաք կացնի կոթ չք տար, խրան մահ ա մեռ չըկար» եւ այլ նմանակներով²:

Այսպես եւ շատ ուրիշներ:

Քերված փառաերը ակնառու կերպով ցույց են առնիս առավածաշնչյան եւ մշտադրափար առաջինների ու մեր բազմաթիվ ժողովրդական առած-ասացվածքների միջև գոյություն ունեցող նմանությունները:

Ենչա շէր լինի կարծել, թե աչգ բոլոր նմանությունները այն սովորական դուրացիություններից են, որպիսիք հաճախ հանդիպում են եւ՝ գրականության եւ՝ մանավանդ ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Նմանօրինակ առանձին դուրացիությունների հնարավորություն, իհարկե, չի կտրելի բացառել: Սակայն ովքալ գիտքում մենք գործ ունենք ոչ թե աչգպիսի մատափար, սովորական դուրացիությունների, այլ, հիմնականում, բառացի ու տեքստուալ համընկումների ու նույնությունների հետ:

Առավածաշունչը, անտիկ աշխարհի իմաստասերների «Բանքերը» եւ երկարի «Պատմությունը» միջազգային քնույթի այն դրափար սկզբնաղբյուրներն են, որոնց ղդալի ազդեցությունը գիտված է թե՛ արեւելյան եւ թե՛ եվրոպական ժողովուրդների ախանդական բանահյուսության եւ բառ ու բանի վրա:

Ուրիշ ժողովուրդների հետ միասին հաչ ժողովուրդը կա յարացրել է քննության առարկա դրափար հուշարձանների միջոցով իրեն հասած հին երբայեցիների եւ հնադարյան մի երկու ուրիշ ազգերի (ասորիներ, հույներ) թեւովոր խոսքերն ու պատկերավոր արտահայտությունները եւ սակզծադործարար վերամշակելով դրանք մտցրել է իր քնաշխարհիկ առածների ու ասացվածքների շարքը:

Այդ խոսքերի ու արտահայտությունների մեջ նա զտել է իրեն հուզող հասարակական, բարոյական, կենցաղային, կրոնական շատ հարցերի պոտառախանը, արտահայտված ժողովրդական մտածողությանն հատուկ հարաչառ ու հասկանալի ձևերով:

¹ Կ. Մ ա ո, Ժողովածոյր աստկաց Վարդանայ, հատ. Բ, 123:

² Հայկական առածանիք, էջ 10: